

УДК 94 (37) (092) : 291.1

М 26

Марія МАРКОВИЧ

ФІЛОСОФСЬКО-РЕЛІГІЙНІ ПОГЛЯДИ ІМПЕРАТОРА ЮЛІАНА ВІДСТУПНИКА

У статті показано вплив ідей античних філософів на формування філософсько-релігійних поглядів імператора Юліана Відступника. На основі неоплатонічних гімнів проаналізовано вчення імператора про першопричину всього суцього, будову Всесвіту, про Сонце. Розглянуто спробу Юліана реформувати політеїзм, об'єднати релігійні вірування греків і римлян з віруваннями східних народів, аби утворити одну спільну релігію в Римській імперії, яка могла б протистояти християнству. Оцінено внесок мислителя у філософію неоплатонізму.

***Ключові слова:** неоплатонізм, політеїзм, язичництво, християнство, Юліан Відступник, культ Сонця.*

***Постановка проблеми.** Філософія неоплатонізму IV ст. тісно переплетена з релігією. Її представники намагалися систематизувати міфологію і сприймали її лише у філософському тлумаченні. Одним з представників цього напрямку античної філософії був імператор Юліан, який спробував відновити язичництво. Без розуміння філософських і релігійних поглядів імператора, що лежали в основі його діяльності, не можна проаналізувати його релігійну політику.*

***Аналіз останніх досліджень і публікацій** свідчить, що у сучасній історіографії немає єдиної думки щодо філософсько-релігійних поглядів імператора Юліана, передумов, причин та суті його*

релігійної політики. У низці досліджень розглядаються ті чи ті аспекти проблеми. Зокрема, І. Стучевський стверджує, що язичництво опиралося на різні прошарки суспільства пізньої Римської імперії, тому перш, ніж назавжди зійти з історичної сцени, язичництво мало дати бій своєму ворогу. Це було не випадково, випадково було лише те, що цей бій очолив Юліан [9, 218]. Натомість Е. Пак вважає, що в глибині суспільства існували сили, які очікували зручного випадку, аби потіснити християнство. І, безсумнівно, придатною кандидатурою на троні римських імператорів був Юліан [5, 367]. Ю. Евола розглядає спробу імператора Юліана відновити язичництво і стверджує, що «відступниками» можна назвати саме тих, хто в ім'я нової віри відкинув священні традиції і культури, які в давні часи дали життя величі Риму [12, 25]. В. Дмитрієв вважає, що Юліан не тільки своєю релігійною політикою, але й усією своєю поведінкою демонстрував прагнення до відродження старовинних римських чеснот [4, 252 – 253].

Метою статті є дослідити філософські й релігійні погляди Юліана, розглянути спробу імператора об'єднати релігійні вірування греків і римлян з віруваннями східних народів.

Імператор Флавій Клавдій Юліан (361 – 363 рр.) – постать вельми дискусійна в античній історії. Дослідників продовжує цікавити його релігійна діяльність, що дала останньому язичницькому імператорові прізвисько «Відступник». З раннього дитинства у майбутнього імператора була сформована палка прихильність до елліністичної язичницької культури, а також до філософії.

У 350 р. Юліан з волі імператора Констанція опиняється в імператорському палаці в Константинополі, де продовжує здобувати освіту, розпочату в Каппадокії. Він відвідує філософські школи в Пергамі та Ефесі. У Пергамській школі Юліан навчався в учнів Ямвлиха – Едесія, Хрисанфа, а згодом, у Ефесі, в учня Едесія – Максима Ефеського. Максим мав великий вплив на Юліана, він з євнухом Мардонієм, вихователем Юліана, формували філософські і релігійні пристрасті імператора. Максим Ефеський був одним з тих, хто найбільше доклався до перетворення неоплатонізму на теургічну

релігію. Під впливом останнього Юліан, прихильник об'єктивно-ідеалістичної системи Платона, став послідовником містичного напрямку неоплатонізму [4, 248]. Навчаючись у представників неоплатонізму і вивчаючи їхні праці, Флавій Клавдій Юліан переймає їхні ідеї, продовжує розвивати їх і робить неабиякий внесок у філософію неоплатонізму.

Для філософії неоплатонізму того періоду характерним є злиття з теологією, яка стає панівною і в якій робиться спроба реформувати політеїзм, об'єднуючи всі стародавні культури [6, 5]. У теологію проникають містика, теургія і мантика. Повернення до давньої філософії в александрійський період йде паралельно з поверненням до релігії. Піфагор, Платон, Аристотель, інші філософи оточуються ореолом майже божественної величі [3, 17 – 18]. В III ст. основні ідеї, які ми бачили у платоніків, піфагорейців, александрійських іудеїв, розвинулись у струнку і закінчену систему, відому під іменем неоплатонізму, яку можна вважати прямим продовженням, завершенням і останнім словом античної філософії [3, 24].

Завдяки діяльності попередників Юліана, християнство стало панівною релігією в Римській імперії, але у цей період язичництво ще не забуто, воно популярне серед різних прошарків населення у багатьох частинах імперії. Цю релігію сповідували відомі філософи, ритори та історики того часу, які оточували імператора [5, 366; 9, 218]. Євнух Мардоній, вихователь Юліана, прищепив йому любов до язичництва і давньої грецької літератури [13, 43; 4, 247; 9, 218]. Значний вплив на його релігійно-філософські погляди мав Лібаній, видатний ритор і філософ-язичник. До нас дійшли неоплатонічні праці Юліана Відступника, зокрема, «До Царя Сонця» і «Гімн до Матері Богів», де можна простежити його філософсько-релігійні погляди.

Іноді гострі суперечки між аріанами і православними завершувалися бійками, і це викликало негативне ставлення Юліана до християнства [2, 40 – 41]. Суттєвим було протистояння християнства і язичництва. Язичництво переважало, адже на його боці були освіта, філософія, література, мистецтво. Будучи шанувальником елліністич-

ної культури, імператор Юліан хотів відродити культуру і релігію, в якій був вихований. Зокрема, захоплюючись творами Гомера, в своїй системі політеїзму він вміщує давньогрецькі божества, а також неодноразово цитує поета у своїх працях.

Сам Юліан уважав себе послідовником філософського вчення Ямвліха. Це можна простежити у його неоплатонічних творах. Він називає Платона і Ямвліха із Халкіді визначними людьми, оскільки в їхніх працях його полонило вчення про Сонце [8, 115]. Продовжуючи вчення про Єдине, яке Платон називає Благом, а Плотін – засновник неоплатонізму, порівнює з Сонцем як джерелом світла і тепла і стверджує, що будучи самодостатнім, бездіяльним і по суті, пасивним, Єдине, проте, породжує все те, що існує крім нього [11, 402]. Юліан погоджується з Платоном у тому, що Єдине є першо-причиною всього сущого. Імператор твердив, що Єдине створило за подобою своєю Геліос – найвеличнішого з богів. Весь Геліос-Сонце, оскільки він існує як син названого Першим і Величним, Ідеєю Блага, оскільки він споконвічно існує і прийняв панування серед розумних богів і сам роздає розумним богам ті дари, першо-причиною яких для розумних богів є Благо [8, 97].

Згідно з ученням неоплатонізму, є три сонця: вище, яке можна пізнати за допомогою розуму, нижче – те, яке ми можемо побачити, і середнє – «Цар Сонце», до якого потрібно звертати молитви як до посередника між вищим і нижчим [9, 220]. Юліус Евола розглядає силу, якій Юліан присвятив свій гімн не як обожнену зірку, а як символ метафізичного світла і трансцендентної сили, яка проявляється у людині і в тих, хто відродився, як вищий дух і як містична сила «зверху» [12, 26]. Людина і сонце разом породжують людину, і бог засіяв цю Землю душами, які походили не тільки від нього, але й від інших богів і тому душі способом свого життя уособлюють те, що вони вибрали [8, 94]. Людина має подвійну природу: душа її походить від верховної істоти і споріднена з нею, боги приєднали до божественної суті смертне тіло і так створили людину. Оскільки багато богів брали участь у створенні людини, то, ймовірно, вони створили не одну людину, а декілька родоначальників різних

народів. Тіло людини, зв'язане умовами земного існування, ворожими душі, тому душа завжди прагне до свого божественного джерела в ідеальний світ, в цьому і полягає ціль життя людини, у цьому ж і мораль: все повинне прагнути і повертатися до батька і джерела всього [3, 125].

У гімні «До Царя Сонця» Флавій Клавдій Юліан виділяє велику кількість богів, які були пізнані тими, хто споглядав небеса з певною метою. Оскільки Геліос розділяє три сфери чотирма через зодіак, який спілкується з кожною з них, він поділяє зодіак на дванадцять божественних сил і ділить кожен з цих дванадцяти на три. У результаті Юліан виділяє тридцять шість богів. Геліос, на його думку, розташований не в центрі планет, а посередині між трьома космосами [8, 119]. Цар Сонце, підпорядковуючи таку велику кількість богів єдиному керівному принципу, передає владу над ними Матері Богів – Афіні Пронойї. Всі ці боги походять від Геліоса і Матері Богів.

У гімні «До Царя Сонця» можна простежити поділ цих богів на три рівні:

1) «вищі боги» – першопричини добра, справедливості і краси, які не мають стосунку до матеріального світу;

2) «розумні боги» – творці світу, наділені функціями посередників між Геліосом і людьми;

3) «небесні світила» – вічні видимі образи невидимих богів [5, 367].

У своїх філософських творах Юліан аналізує становище політеїзму і основною причиною занепаду традиційної релігії Римської імперії вважає падіння моралі язичників, яка найбільше виражається у забуванні віри батьків. Велику увагу імператор приділив реформуванню жрецтва. Рекомендував призначати жерцями тих людей, які незалежно від їхнього фінансового становища мали дві риси – любов до бога і любов до людей. Любов жерця до божества виявляється у тому, що він приведе всіх своїх родичів до віри богів, а любов до людей полягає у тому, що він готовий ділитися всім своїм майном з нужденними, охоче роздає його і старається робити добро

всім, наскільки вистачає його сил. Жерцям потрібно берегти себе від нечестивих справ і ганебних вчинків, їм забороняється відвідувати непристойні театральні вистави, Юліан дозволяє їм відвідувати ті священні ігри, де жінкам заборонено не тільки брати участь у змаганнях, але й бути глядачами. Читати потрібно лише філософію і з філософів вибирати тих, хто вибрав богів у наставники своєї освіти, таких як Піфагор, Платон, Аристотель та послідовників Хрісіппа і Зенона. Всього цього потрібно речно дотримуватися, молитися богам три рази на день, і кожен день і ніч повинні розпочинатися з принесення жертви богам. Коли жрець поза храмом, він повинен бути вдягнений просто, без будь-якої пишноти [10, 237]. Юліан встановив у цьому суспільному стані ієрархію, підпорядкувавши жерців невеликих міст головним жерцям провінцій. Головні жерці повинні управляти храмами і наглядати за жерцями міст. Сам Юліан у цій ієрархії займав місце верховного жерця (*Pontifex Maximus*) [10, 227 – 228, 234].

Джаетано Негрі зауважує, що було б марною спробою намагатися зробити точний і систематичний виклад філософії Юліана, тому що він не має чіткої і визначеної системи ідей, а радше – хаотичну масу, обмежену неоплатонічним містицизмом [13, 225]. Причина хаотичних ідей Юліана була пов'язана з вченням, яким він був натхненний. Домінуючою філософією Елліністичного світу був неоплатонізм, який наслідував ідеї Платона, але з необмеженою і заплутаною фантазією, прагнув надприродного пояснення всього суцього і буття. Неоплатонізм став, по суті, теїстичним вченням, оскільки підтвердив існування надприродного і визнав його першопричиною всього суцього. Неоплатонізм не претендує на збереження чистого політеїзму, але також не визнає християнство, тому що його твердження загрожують традиціям елліністичної культури і його монотеїзм засуджує пантеїстичні тенденції філософії. Таким чином, утворився символічний і містичний політеїзм, який дає змогу знайти в ньому уявлення творчого процесу, водночас він залишає кожному віруючому найбільш неприборкані свободи інтерпретації [13, 226 – 227].

Основні судження щодо тексту Старого Заповіту він будує так, щоб довести перевагу язичницького світогляду порівняно з ученням Біблії. Залучення матеріалів язичницької міфології і філософії є особливістю Юліанової критики християнства; це відрізняє його від інших критиків, які писали подібні твори, наприклад, від Цельса і Порфирія. Ці автори вишукували суперечності в тексті Святого письма, але не протиставляли їм язичницьких поглядів, тому що не були такими переконаними язичниками, як Юліан [6, 11]. Він веде полеміку з християнством паралельно із захистом еллінізму, намагається показати переваги язичництва над християнством. Крім того, Юліан думав, що це зіставлення найкраще зможе показати всю мізерність християнства. Еллінізм – це релігія найвидатніших мислителів, поетів, державних діячів, які завжди були прикладами для наслідування, релігія держави, яка завжди здавалася йому країною всякої справедливості, мужності і побожності. Як може зрівнятися з нею релігія, якій лише триста років [3, 135].

Християнство поширювалося з надзвичайною швидкістю, отримавши в часи Ямвліха навіть значення державної релігії, загрожувало зовсім знищити язичництво, а разом з тим і грецьку цивілізацію, яка у всьому – і в літературі і в мистецтві і в державному житті – була проникнута релігією. Потрібно було виправдати стару релігію, оживити її, одухотворити, і філософія наполегливо зайнялася тією, не новою для неї справою, від тлумачення міфів вона перейшла до обряду культу і до теургії і хотіла надати їм сенсу, філософського пояснення. Але цей союз не врятував релігію, а потягнув до загибелі разом з нею і філософію, неоплатонізм не міг оживити старих, уже віджилих форм життя, між тим, як християнство, прагнучи оживити окремих людей, роблячи їх морально кращими поширювалося все більше і більше [3, 33].

У своєму неоплатонічному вченні імператор доклав великих зусиль, аби об'єднати релігійно споріднені народи, які входили до Римської імперії. Для цього він використовує культ Сонця, адже цей культ був наявний у релігійних віруваннях різних племен. Так реформатор намагається структурувати велику кількість богів за

допомогою філософських ідей. Яків Алфіонов вказує на те, що Юліан хотів за допомогою ототожнення богів греко-римської міфології і богів східних народів імперії поєднати релігійні погляди греків і римлян з віруваннями східних народів і у такий спосіб утворити одну світову релігію [1, 173].

Юліан спробував оновити язичницьку релігію, щоб вона могла конкурувати з уже поширеним християнством. Оновлюючи язичництво, він по-новому трактує стародавню язичницьку міфологію. Панівне місце у його політеїзмі належить Геліосу – Царю Сонцю. Микола Розенталь стверджує, що, надаючи Геліосу перше місце серед безсмертних, Юліан задовольняв своє релігійне почуття і наслідував вчення пізніх неоплатоніків [7, 95]. В оновлену релігію Юліан включає богів греко-римської міфології, а саме Зевса, Юпітера, Геру, Кроноса, Рею, Афіну, Деметру, Діоніса, Ареса, не забуваючи і східних божеств, зокрема, Мітру, Кібелу, Аттіса, Серапіса, Ізиду [7, 81].

Теологія Юліана є характерним для того часу змішаним язичництвом. Юліан об'єднує в своїх поглядах вірування сходу і заходу, визнаючи всі національні релігії істинними. На його думку, всі народи вшановують одного і того ж верховного бога і, крім того, перебувають під покровительством національних богів [3, 123]. Він приймав міфи тільки в філософському тлумаченні, що якраз і дало можливість об'єднання різних релігій і примирення релігії з філософією [8, 212 – 213].

Спроба Юліана пробуджує великий інтерес просто тому, що він намагався протиставити християнству давніх богів Олімпу на основі філософії, яка була ідентичною з християнством. Юліан бажав досягти в політеїзмі того, що християнство вже досягло, а саме, об'єднати філософію з релігією і утворити теологію, язичницьку догматику, організовану в церковній ієрархії, і спроможну протистояти християнству, водночас зберігши давніх богів [13, 187 – 188].

Висновки. Отже, імператор Юліан зробив чималий внесок у розробку важливого для того часу філософського напрямку – неоплатонізму. Він збирає в єдине ціле погляди античних мислителів, вив-

чає їхні ідеї, міфологію і в межах свого світогляду будує грандіозну релігійно-філософську систему, в якій намагається пояснити першопричину всього суцього, будову Всесвіту. У центрі Всесвіту цей неоплатонік ставить Сонце як зірку, як царя богів, як символ метафізичного світла і трансцендентної сили. У філософсько-релігійних творах Юліан оновлює політеїзм. У філософії неоплатонізму він робить спробу реформувати язичництво, опираючись на філософські вчення Платона, Плотіна, Ямвліха та інших мислителів. Юліан щиро вірив у те, що він творив. Але ця спроба виявилася невдалою, оскільки більшість населення імперії в той час уже підтримувала християнство, і віра в давніх богів не могла задовольнити найбільш бідні верстви суспільства, які шукали в релігії спасіння. Складні ідеї неоплатонізму цікавили лише міську інтелігенцію, тому зусилля Юліана були марними.

Перспективним напрямом подальшого дослідження проблеми є релігійна політика імператора Юліана.

Література

1. Алфионов Я. Император Юлиан и его отношение к христианству / Я. Алфионов. – 2-е изд. – М. : Типография Э. Лисснер и Ю. Роман, на Арбате, дом Каринской, 1880. – 470 с.
2. Бенуа-Мешен Ж. Император Юлиан, или Опаленная мечта / Ж. Бенуа-Мешен ; перевод с фр. Э.М. Драйтовой ; предис. М.В. Бибилова // Жизнь замечательных людей. – Вып. 813. – М. : Молодая Гвардия, 2001. – 270 с.
3. Вишняков А.В. Император Юлиан Отступник и литературная полемика с ним св. Кирилла архиепископа Александрийского, в связи с предшествующей историей литературной борьбы между христианами и язычниками / А.В. Вишняков. – Симбирск : Губернская Типография, 1908. – 246 с.
4. Дмитриев В.А. Юлиан Отступник : человек и император / В.А. Дмитриев // Метаморфозы истории. Альманах. – Выпуск II. – ПГПИ, Вена-Псков, 2002. – С. 246 – 258.
5. Пак Е.А. Религиозная политика Юлиана Отступника / Е.А. Пак // Мнемон. Исследования и публикации по истории античного мира. – СПб. : Центр антиковедения СПбГУ, 2010. – С. 363 – 386.
6. Попова Т.В. Литературная деятельность Флавия Клавдия Юлиана [Текст] : (К истории греческой литературы IV в. н.э.) : автореф. дис. ... канд. филологических наук / Т.В. Попова ; АН СССР. Ин-т мировой литературы им. А.М. Горького. – М., 1969. – 23 с.

7. Розенталь Н.Н. Юлиан Отступник (Трагедия религиозной личности / Н.Н. Розенталь. – Петроград : Гос. учебно-практ. школа-тип. им. тов. Алексеева, 1923. – 112 с.

8. Сидаш Т.Г. Император Юлиан. Сочинения / пер. с древнегр., коммент. Т.Г. Сидаша. – СПб. : Издательство Санкт-Петербургского университета, 2007. – 426 с.

9. Стучевский И.А. Юлиан-Отступник / И.А. Стучевский // Вопросы истории. – 1968. – № 1. – С. 216 – 220.

10. Фурман Д.Е. Император Юлиан. Письма / пер. Д.Е. Фурмана ; под ред. А.Ч. Козаржевского // ВДИ. – 1970. – № 3. – С. 225 – 250.

11. Чанышев А.Н. Курс лекций по древней и средневековой философии. Учебное пособие для вузов / А.Н. Чанышев. – М. : Высш. шк., 1991. – 512 с.

12. Эвола Ю. Император Юлиан / Ю. Эвола // Традиция и Европа. – Тамбов, 2009. – С. 25 – 28.

13. Negri G. Julian the Apostate. Translated from the second Italian edition by the Duchess Litta-Visconti-Arese. Vol. I / G. Negri. – New York : Scribner, 1905. – 320 p.

Маркович Мария. Философско-религиозные взгляды императора Юлиана Отступника. В статье показано влияние идей античных философов на формирование философско-религиозных взглядов императора Юлиана Отступника. На основе неоплатонических гимнов проанализировано учение императора о первопричине всего сущего, строении Вселенной, о Солнце. Рассмотрено попытку Юлиана реформировать политеизм, объединить религиозные верования греков и римлян с верованиями восточных народов, чтобы создать одну общую религию в Римской империи, которая могла бы противостоять христианству. Оценен вклад мыслителя в философию неоплатонизма.

Ключевые слова: неоплатонизм, политеизм, язычество, христианство, Юлиан Отступник, культ Солнца.

Markovych Mariya. Philosophical and Religious Views of the Emperor Julian the Apostate. The article shows the influence of the ancient philosophers' ideas on the formation of philosophical and religious views of Emperor Julian the Apostate. The Emperor's doctrine about the prime cause of all things, the structure of the universe, and about the Sun is analyzed on the basis of the Neo-Platonic hymns. The Julian's

attempt to reform polytheism and to create a common religion in the Roman Empire is considered by combining Greeks' and Romans' religious beliefs with the beliefs of the eastern nations, which could confront Christianity. The thinker's contribution to the philosophy of Neoplatonism is appreciated.

Keywords: neoplatonism, polytheism, paganism, Christianity, Julian the Apostate, the cult of the Sun.